

Олена Переломова

ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНЦІВ НА ОСНОВІ БІБЛІЙНИХ ТА ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ

Розглядається формування картини світу українців, зокрема мовної картини світу, опосередкованої біблійними та художніми текстами як закономірний процес входження українців до християнського світу і набуття ними відповідних ментальних ознак.

Ключові слова: теолінгвістика, лінгвокультурологія, Святе Письмо, інтертекстуальність, бібліоцентричність, етнолінгвістика.

У кінці ХХ — на початку ХХІ ст. серед “межових” напрямів розвитку лінгвістики (етнолінгвістики, психолінгвістики, лінгвокультурології), виникає також теолінгвістика. Досліджуючи взаємозв’язок мови й культури, мови та Біблії, учені дійшли висновку, що Біблія як особливий різновид знакового простору теж є текстом культури, пам’яткою історії. С. Абрамович називає Біблію традиційним форпостом духовності, який “починає сьогодні все більш актуально привертати увагу і широкої читацької громадськості, і наукових кіл”¹. Тому проблема дослідження взаємозв’язку творення національної художньої літератури і, відповідно, етноментальної картини світу з текстами Святого Письма є, безумовно, актуальною.

Унаслідок взаємодії людини зі світом формується її уявлення про світ, модель світу, спосіб мислення, що відображає фундаментальне поняття “картини світу”. Картиною світу можна назвати знання про світ, яке є підвалиною індивідуальної і суспільної свідомості.

Термін “картина світу” виник на межі ХІХ–ХХ ст. у фізиці (одним із перших його почав уживати Генріх Рудольф Герц з 1914 р.), а з 60-их років проблему картини світу почали вже розглядати в семіотиці у зв’язку з вивченням первинних моделюючих систем, зокрема мови, і вторинних моделюючих систем — міфів, фольклору, поезії, кіно, живопису, архітектури.

Картина світу — цілісний, глобальний образ світу, який є наслідком усієї духовної активності людини.

А. Ейнштейн уважав створення картини світу необхідним моментом життєдіяльності людини. Учений зауважував, що художник, поет, філософ і природодослідник будуть робити це кожен по-різному.

Філософи Г. Брутян, Р. Павільоніс та лінгвісти Ю. Караулов, Г. Колшанський, В. Постовалова, Г. Рамішвілі, Б. Серебренников, В. Телія пропонують розрізняти концептуальну й мовну картини світу.

Співвідношення мови й дійсності, інваріантного та ідіоматичного в процесах мовного відображення дійсності як складного процесу інтерпретації

людиною світу базується на понятті мовної картини світу.

Мова в цілому є основною формою об'єктивації мовної свідомості багатьох поколінь людей, носіїв конкретної мови. Мовна картина світу відображає національну картину світу й може бути виявлена в мовних одиницях різних рівнів. Кожний народ бачить світ по-своєму й відображає це бачення в певних поняттях, мовотворчості, тому вирізняють етнічні мовні картини світу, які виявляють ментальність того чи іншого народу.

На зв'язок мови з еволюцією мислення, духовним життям народу (фольклором) вказували О. Потебня, В. Гумбольдт, В. Вундт, Е. Сепір, Б. Уорф. Саме їхні ідеї стали основою для концепції "мовної картини світу". Про нерозривну єдність мови й духу В. Гумбольдт писав: "Вона [мова] спонукає <...> до нових думок і їх комбінацій і тому вимагає дії духу, який <...> залишає в словах свій відбиток"².

Результатом вербальної діяльності мовної особистості (письменника) є тексти, тобто художні твори конкретного автора. Кожен письменник належить до певного національного соціуму, користується загальнонаціональною мовою, яка відображає світобачення народу.

Ми ставимо за мету проаналізувати художні тексти української літератури в діахронному зрізі на предмет вияву "слідів інтертексту", сигналів інтертекстуальності, які засвідчують присутність у них у різних виявах текстів Святого Письма, що дасть змогу простежити еволюцію духовних пошуків нашого народу не лише через пряме засвоєння Слова Божого з Біблії, але й опосередковано — через художні тексти з ознаками рецепції Біблії. Художнє мислення українців, опосередковане християнським світоглядом, у свою чергу, знайшло відображення у творчості письменників, які відтворюють особливості світобачення нації, її культурної свідомості.

Лише з прийняттям християнства, як зазначає Д. І. Чижевський, почалося літературне життя східних слов'ян. Головною складовою частиною найстарішої літератури була література позичена та перекладна. Процес запозичення з чужої мови церковнослов'янську літературу проходив із самого початку дуже активно³. Наступним кроком засвоєння християнської літератури були самостійні переклади для Києва і в самому Києві (наприклад, Літопис "Моління Даниїла"). Переклади текстів є по суті інтерпретацією, вони стають основою для створення наступних у часі текстів, а відтак — основою майбутньої інтертекстуальності. Виходячи з твердження Н. Крістєвої про єдність читання й писання, про те, що читання — це активне привласнення іншого, можемо також стверджувати, що засвоєння чужої літератури шляхом перекладу вже є співтворчістю (за Р. Бартом). Тому переоцінити роль перекладної літератури важко. "Вона дала надзвичайно багато для розвитку літератури оригінальної: мова, стиль, композиція, зміст

останньої діставали численні продуктивні спонуки від перекладної літератури. Цей вплив був значний навіть у сфері народної поезії <...>⁴.

Літературний розвиток стимулювали потреби християнської богослужби. Для неї потрібні були книги богослужбові й книги Святого Письма. З книг Старого Заповіту найбільше розповсюдження та значення мав Псалтир, а також різні його інтерпретації. Головним джерелом, з якого знали в XI–XII та в подальших сторіччях Старий Заповіт, був “Паримейник” — вибірка тих місць, які потрібні для читання при богослужбі. “Паримейник” не лише слухали в церкві, але й уважно читали та перечитували, а також цитували в різних творах XI–XII ст. Цитати зі Святого Письма ми знаходимо в “Слові Данила Заточника, писаному до князя свого Ярослава Володимировича”:

Як Соломон премудрий каже:

“Ні багатства, ні вбожества, Господи, не дай мені!

Якщо буду багатий,

то гордим стану;

якщо ж буду вбогий,

то помишлятиму про розбій і про грабїж”⁵.

Як ото мовить пророк Давид:

“Солодші од меду

суть слова твої устам моїм”.

І премудрий Соломон мовить:

“Слова, добрі солодкістю,

напоюють душу,

покриває печаль серце нерозумного”.

Соломон премудрий також говорить:

“Настав премудрого,

і він ще мудріший буде”⁶.

Святе Письмо не тільки цитується, наслідується його стиль і в релігійній, і у світській літературі. Для прикладу подаємо уривки із “Повісті минулих літ” (Хвалебна пісня Борису і Глібу) та “Слова о полку Ігоревім”:

1. Радуйтеся, стратотерпці Христові,

Заступники Руської землі,

що зцілення подаєте приходящим до вас

із вірою і любов'ю”⁷.

2. І сказали бояри князю:

“Уже, княже, туга ум полонила;

се-бо два соколи злетіли з отчого стола золотого

пошукати града Тмутороканя

або напитися шоломом з Дону.

*Уже соколам тим крильця повтинали поганих шаблями,
а їх самих опутали у пута залізни.
Темно-бо було в третій день:
два сонця стемнились,
оба багрянії стовпи погасились
і з ними молоді два місяці,
Олег і Святослав...”⁸.*

І це не викликає подиву, бо літературні якості Святого Письма незаперечні, на що, за свідченням Д. Чижевського, вказував Ф. Скорина ще в XVI ст. в передмові до свого видання Біблії: “У Біблії можна знайти оповідання про військові та богатирські діла, правдивіші, ніж оповідання про Олександра та Трою, там знайдеш моральну філософію, а якщо бажаєш навчитися музики, тобто співу (Скорина має на увазі поезію), то знайдеш у цій книзі багато віршів та пісень святих”⁹.

Хоч Святе Письмо було призначене і для богослужби, і для читання, все ж спеціально для читання була “житійна” та “проповідницька” література. Гарно написані та цікаво викладені, житія стояли не нижче від світського роману, тому згодом з’являється велика кількість літературних обробок житій. Крім того, серед них можна помітити деякі оповідання легендарного характеру, що використовують мандрівні сюжети світової літератури, наприклад, споріднену з “Фаустом” легенду в житії Філарета Милостивого, казкове оповідання про чортів, що служать святому за його наказами. До найцікавіших з літературного погляду належать “Патерики”, відомі з найдавніших часів. Це збірки не стільки цілих житій, скільки оповідань про окремі приклади побожності, аскези, добродійності. Така література якнайбільше сприяла формуванню морально-ціннісних орієнтирів у свідомості багатьох поколінь українців і не втратила свого значення й “транстекстовості” до нашого часу.

Валерій Шевчук у XX ст. у своєму романі “Три листки за вікном” назве такі оповідання “Мудрістю предвічною” і абсолютно доречно вплете їх у композицію свого твору, надавши номінаціям на позначення понять абстрактного мислення образного персоніфікованого втілення. Розум, Воля, Гордіня, Неспокій, Заздрість, Отара, Повстримність постають у притчах “Мудрості предвічної” як матеріалізовані персонажі-символи. Ці притчі є інтертекстами у тканині новітнього тексту художньої літератури і, згідно з думкою Ю. Крістевої, це є “суттєвою рисою сучасної літератури: її занурення в попередній літературний дискурс, її свідоме звернення до того, що вже висловлене літературою, її двоплановість та подвійна спрямованість (значеннева полівалентність)”¹⁰.

Величезний вплив на сюжети, теми, мотиви літератури справила “апокрифічна” література. Не визнані християнською церквою і не прийняті до канону Святого Письма, апокрифи все ж є творами про події та осіб священної історії, тісно пов’язані зі Святим Письмом, ґрунтуються на ньому (узгоджуючись з ним, заперечуючи його, уточнюючи й деталізуючи загальні місця тексту, наповнюючи його вигадкою, легендарним матеріалом, “мандрівними сюжетами” інших народів).

Отже, діалогічні відношення текстів літератури, яка виникла після прийняття християнства, неминуче породжували практику інтертекстуальності, хоча до усвідомлення цього явища й осмислення самого поняття було ще дуже далеко.

До типових тем старозавітних апокрифів належать оповідання про творення світу, про Адама та Єву, їх життя в раю та після вигнання з раю, про Ноя і потоп, про життя Мойсея та Авраама, про Давида та Соломона. “Новозавітні” апокрифи, що виникли на християнському ґрунті, оповідають про дитинство Христа, про життя Богородиці, про суд над Христом, про сходження Христа перед воскресінням до пекла. Поширення апокрифічної літератури, попри всі заборони церкви, було в усьому світі значним. Велика кількість сюжетів та мотивів з апокрифів перейшла до народної словесності, переважно до казки, народної легенди. Стара література згадує про їх існування або цитує апокрифи. Так, “Палея” постала на матеріалі апокрифічних творів, а у світському “Слові о полку Ігоревім” є відгуки апокрифу “Вигнання Єви”.

Характеризуючи добу монументального стилю Київської держави, Д. Чижевський зазначає: “До характерних рис стилю старої київської літератури належить також любов до сталих формул, які часто повторюються в тому самому творі або розділі, або в різних розділах твору. Маємо і численні тексти Святого Письма і загальноновживані, мабуть, у ті часи формули, також і численні “самоповторення” самого автора, яких він не лише не бажає уникати, а навпаки — охоче вживає. Автори залюбки цитують інших і себе самих, та цитують дослівно”¹¹.

Спираючись на думки вченого, можемо стверджувати, що породження текстів художньої літератури з самих початків її виникнення і в подальшому відбувалося в системі складних стосунків з претекстами. Це й автоцитуння, і цитування інших авторів, і дотримання оповідного стилю епохи, і, безумовно, підключення до “кодів” Святого Письма, бо ідеологія єдності з християнським світом була визначальною для Київської держави й прищеплювалася у свідомість етносу як один з найвагоміших компонентів світобачення. Отже, літературні тексти ніколи не прагнули до самоізоляції, навпаки, спостерігаємо інтенційне чи неусвідомлене автором прагнення до діалогічної взаємодії з іншими текстами.

Природа колективної свідомості людства є релігійною за своєю суттю. Таке твердження може ґрунтуватися на міркуваннях К. Г. Юнга, який так пояснював своє розуміння поняття релігії: “Релігія, як на це вказує латинське походження цього слова, є ретельним спостереженням за тим, що Рудольф Отто точно назвав “*numinosum*” — тобто динамічне існування або дія, викликана некерованим актом волі. Нумінозне виступає як незалежна від волі суб’єкта умова. Нумінозне — це або ознака видимого об’єкта, або невидима присутність чогось, що викликає особливі зміни свідомості.

Релігія є особливою настановою людського розуму, яку ми можемо визначити відповідно до первісного використання поняття “релігія”, тобто уважний розгляд, спостереження за певними динамічними чинниками, зрозумілими як “сили”, духи, демони, боги, закони, ідеї, ідеали — і всі інші назви, дані людиною таким чинникам, виявленим нею у своєму світі могутніми, небезпечними; або здатним надати таку допомогу, що на них необхідно зважати; або достатньо величних, прекрасних, осмислених, щоб захоплено любити їх і схилитися перед ними”¹².

Отже, на думку Карла Густава Юнга, досвід нуміозного видозмінює настанову свідомості. Він переконаний, що психічна форма існування переважає над фізичною: “Смішно видається думка про те, нібито існування може бути лише фізичним. Насправді ж єдина безпосередньо нам відома форма існування — це психічна форма. І навпаки, ми могли б сказати, що фізичне існування лише мають на увазі, оскільки матерія пізнається лише через сприйняття нами психічних образів, переданих нашій свідомості органами чуття. Образи, створені уявою, існують, вони можуть бути настільки ж реальними — і настільки ж шкідливими й небезпечними, — як і фізичні обставини”¹³.

Які ж духовні й естетичні причини звернення українських письменників до Біблії і як засвоювалися фрагменти чужого попереднього тексту новими літературними творами?

У монографічному дослідженні “Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії XIX — початку XX століття” Ірина Бетко визначає в українській літературі три рецептивні культурологічні моделі освоєння Біблії — середньовічну модель, ренесансну й неоміфологічну¹⁴, кожна з яких має свої особливості й акценти, детерміновані часом. Але в усі часи, попри всі акценти й особливості різних моделей рецепції на різних етапах розвитку літератури (від моделі мистецької несамостійності й цілковитої залежності від тексту Святого Письма як ідеальної категорії (бібліоцентрична модель) через антропоцентричний вимір ренесансної моделі, де митця було піднесено на рівень з Богом, а Біблія зазнала деякої десакралізації в літературних рецепціях, — до розробки біблійних сюжетів і мотивів у новому інтелектуальному контексті

(неоміфологічна модель ХХ ст.), незмінним залишається зв'язок тою чи іншою мірою художньої літератури з текстом Святого Письма. Це явище характерне як для української, так і для всієї європейської літератури.

“В історії української поезії накреслюється безперервна традиція реценсії Біблії. Але вона розвивалася хвилеподібно: спалахи посиленого інтересу до Святого Письма чергувалися зі спадами. Так було в усій Європі. Перший спад спостерігався в першій третині ХІХ ст. На зміну йому прийшла ще одна безпрецедентна у своєму роді доба, яку становило освоєння Біблії у творчості Шевченка. Її культурологічне значення полягало в тому, що поет уперше в національній історії по-мистецьки неперевірено “прочитав” вічні теми в контексті складних проблем свого часу і народу. Поряд з кращими літературними набутками Київської Русі й старожитнього періоду біблійні твори Шевченка стали тим дороговказом, на який рівнялися всі наступні українські інтерпретатори Святого Письма”¹⁵.

Код текстів культури (у тому числі й Біблії) є сукупністю окультурених уявлень про картину світу певного соціуму.

Отже, створення ціннісної картини світу відбувається через продукування певної текстової інформації, яка циркулює в суспільстві в мовних знаках художньої форми сакральних текстів.

1. Абрамович С. Д. Біблія як форманта культури / С. Д. Абрамович. — Київ; Чернівці, 2002. — С. 3.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт : [пер. с нем.]. — М.: Прогресс, 1985. — С. 378.
3. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Чижевський Д. І. — К.: Видавничий центр “Академія”, 2003. — С. 59.
4. Там само. — С. 60.
5. Антологія української поезії: У 6 т. / упоряд. В. Шевчук. — К.: Дніпро, 1984.
6. Там само. — С. 31.
7. Там само. — С. 10.
8. Там само. — С. 20.
9. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Д. І. Чижевський. — К.: Видавничий центр “Академія”, 2003. — С. 62.
10. Мітосек Зофія. Теорія літературних досліджень / Зофія Мітосек; [перекл. з польськ. Віктор Гуменюк]; наук. ред. В. І. Іванюк. — Сімферополь: Таврія, 2005. — С. 342.
11. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Д. І. Чижевський — К.: Видавничий центр “Академія”, 2003. — С. 88.
12. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг [сост. и вступ. ст. А. М. Руткевича]. — М.: Ренессанс, 1991. — С. 133.
13. Там само. — С. 137.
14. Бетко Ірина. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії ХІХ — початку ХХ століття (монографічне дослідження) / Ірина Бетко. — Zielona Gora: Kijow, 1999. — С. 8, 9.
15. Там само. — С. 11.

SUMMARY**Olena Perelomova****THE FORMATION OF THE LINGUAL IMAGE OF THE WORLD ON THE BASIS OF BIBLICAL AND BELLES-LETTRES TEXTS**

This article deals with the formation of the image of the world of Ukrainians, particularly with the lingual image of the world, mediated biblical and belles-lettres texts as a logical process of entering of Ukrainians into the Christian world and achieving of the corresponded mental features.

Keywords: theolinguistics, linguoculturology, Holy Scripture, intertextuality, bibliocentrism, ethhnolinguistics

Олександр Гужва**СКОВОРОДА:
ЙОГО СПОВІДЬ Є ОДКРОВЕННЯМ**

Розглядаються два найважливіші орієнтири у світоспогляданні Григорія Сковороди: сповідь і одкровення, — що визначають релігійну свідомість як таку і відповідають відтвореному ним образу світу. Цей образ позбавляється трагічної напруги завдяки єднанню людини та Бога.

Ключові слова: сповідь, одкровення, духовна драма, свідомість, подоланий трагізм, симфонія.

Сковорода, незважаючи на зростаючу відстань у часі і потужні спроби осягнення його здобутків, залишається все ще невичерпним і разом із тим актуальним. Невичерпність пояснюється тим, що дослідницьке поле має розширюватися за рахунок дедалі більшого використання не тільки загально-філософських або філологічних джерел, як того вимагає у своєму тлумаченні зміст сквородівських творів, а й невичерпної християнської літератури: Святого Письма, Патристики, що спостерігаємо в найбільш переконливій за своєю налаштованістю на розкриття багатоплановості та ємності думки мислителя праці Леоніда Ушкалова “Григорій Сковорода”^{1,2}.

Дослідники мають торкнутися вистражданої Сковородою ідеї обоження, розкрити поступове сходження до неї мислителя в творах, які й досі дивують неповторністю своєї будови, тоді як шлях до цієї неповторності простежується в обиході християнина.

У зв’язку з тим постає завдання щодо окреслення впливу на його творчість християнських молитов, їх побудови, наявних в їх розгортанні своєрідних осяянь, що сприяють нарощуванню позитиву та зміні емоційного стану.